

भंडारा जिल्यातील गोंड आदिवासी महिलांमध्ये आर्थिक बदल: पारंपारिक आणि आधुनिक दृष्टीकोन

तृती मार्गेश गणवीर

संशोधन अधिछात्रा

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

गोषवारा:-

या शोधनिबंधामध्ये गोंड आदिवासी महिलांमध्ये होणाऱ्या आर्थिक बदलांची चर्चा केलेली आहे. जेव्हा समाजात सामाजिक आर्थिक बदलांची चर्चा होते तेव्हा अनेक गोष्टी तपासल्या जातात यामध्ये महिलांचा मुख्यतः व्यवसाय, त्यांच्या व्यवसाय करण्याच्या पद्धती, पारंपारिकता आणि नवपरिवर्तन (बदल) त्यांची सामाजिक आर्थिक परिस्थिती त्यांच्या विचारसरणीतील बदल यांचा अभ्यास केला जातो. प्रस्तुत पेपर भंडारा जिल्यातील दोन ठिकाणी सहभागी निरीक्षण आणि विश्लेषणावर आधारित असून भंडारा जिल्यातील आदिवासी गावे सालेहेटी व सर्पवाडा यांचा समावेश आहे. भंडारा जिल्यामध्ये अनेक ठिकाणी शेती हे मुख्य व्यवसाय असून यामध्ये आदिवासीसुद्धा शेती करतांना दिसून येतात हे त्यांच्या उपजीविकेचे मुख्य साधन आहे. पारंपारिक शेती करणे एवढेच त्यांना अवगत होते परंतु नवीन शेतीच्या विकासाचा कल त्यांच्यामध्ये दिसून येतो. नवीन शेती करण्याच्या पद्धती त्यांच्यामध्ये बघावयास मिळते त्यामुळे या शोधनिबंधाने असा निष्कर्ष काढला की आदिवासी महिला या परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करीत आहेत. त्यांच्या परंपरा लोप पावत चालल्या आहेत त्यांच्यामध्ये सामाजिक परिवर्तन, निर्णयप्रक्रियेत परिवर्तन, सामाजिक नेतृत्वामध्ये सहभागीता, सामाजिक व राजकीय प्रतिनिधित्व वाढीस लागून त्या बदलाच्या दिशेने वाटचाल करीत आहेत.

बीजशब्द:-

गोंड आदिवासी महिला, बदल, आर्थिक विकास, निर्णयक्षमता

प्रस्तावना:-

आर्थिक बदल म्हणजे एकाच अर्थव्यवस्थेवरील विविध घटकांमध्ये झालेली परिणामी किंवा संरचनात्मक बदल होय. हे बदल एका विशिष्ट कालावधी नंतर होत असतात. आणि त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक परिणाम समाजावर होतात. आर्थिक बदल हे विविध कारणामुळे होऊ शकतात, जसे कि तंत्रज्ञानातील प्रगती,

आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण, बाजारातील परिवर्तन, सरकारी धोरणे, संसाधनांचे वितरण आणि सामाजिक आर्थिक परिस्थिती. मॅक्सवेबर(Max Weber 1905) हे अर्थशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्रज्ञ असून त्यांनी “धार्मिक आणि सांस्कृतिक घटक आर्थिक बदल घडवून आणतात असे स्पष्ट केले त्यांच्या मतानुसार कठोर परिश्रम, बचत आणि नव्याने काम करणे यामुळे अर्थव्यवस्थेत बदल घडून येतो”. मार्क्स (Karl Marx 1976) च्या सिद्धांतामध्ये “आर्थिक बदल हे मुख्यतः वर्ग संघर्षामुळे होतात. एक वर्ग दुसऱ्या वर्गाला शोषित करतो आणि हे संघर्ष उत्पादन साधनाच्या मालकीवर आधारित असतात”. म्हणून समाजातील आर्थिक व्यवस्था आणि संबंध या संघर्षामुळे बदलतात. अॅडम स्मिथ (Adam Smith 1776) यांच्या सिद्धांतानुसार “आर्थिक बदल हे बाजारातील स्पर्धा, पुरवठा आणि मागणी यांच्या तंत्रावर आधारित असतात”. म्हणजेच कुठल्याही क्षेत्रात आर्थिक बदल पाहिजे असतील तर ज्या प्रकारची मागणी असेल त्यापद्धतीने पुरवठा करावा लागतो तेव्हाच बदल घडून येत असतो.

गोंड आदिवासी महिला या बदलाच्या दिशेने कार्य करीत आहे गोंड आदिवासी समाज मुख्यतः मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, तेलंगाना आणि ओडिशा या राज्यामध्ये वसलेले असून भंडारा जिल्यामध्ये 2011 च्या जनगणनेप्रमाणे आदिवासी जमातीची लोकसंख्या 88,886 म्हणजे भंडारा जिल्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या 7.41 टक्के एवढी आहे, यात आदिवासी स्त्रियांची लोकसंख्या 44,371 म्हणजे 7.46 टक्के एवढी आहे. या जिल्यात प्रामुख्याने गोंड, हलबा व गोवारी या जमाती वास्तव्य करतात, ज्यात गोंड जमात मोठ्या संख्येने वास्तव्यास आहे. त्यांच्या जीवनशैलीत आणि कष्टाच्या स्वरूपात आर्थिक बदल विविध कारणामुळे घडत आहेत हे बदल पारंपारिक कृषी पद्धतीपासून ते आधुनिक कृषी पद्धती व व्यावसायिक विविध उपक्रमापर्यंत विस्तारले आहे. त्यामुळे महिलांच्या सामाजिक आर्थिक स्थानात सुधारणा होऊ लागली आहे. त्याचाच परिणाम महिलांना

अधिक संधी उपलब्ध होत असून त्या स्वावलंबन आणि समानतेकडे वाटचाल करीत आहेत.

पूर्व साहित्याचा आढावा :-

“Strengthening Tribal Communities through Tribal Women’s Self – Help Group in Kerala” (2009) या संशोधनामध्ये K.B. Nidheesh यांनी स्वयंसहाय्यता समूहाचा आदिवासी स्त्रियांवर झालेला परिणाम अभ्यासलेला असून अध्ययनावरून असे निष्कर्ष काढले गेले की, स्वयंसहाय्यता बचत गट हे मुख्य प्रवाहातील महिलांना सक्षम करण्यासाठीचे एक प्रचलित, अनिवार्य आणि मौल्यवान माध्यम बनले आहेत. कारण स्वयंसहाय्यता समूहाच्या कार्यामुळे त्यांच्यात अनेक बदल घडून आलेले आहेत त्यामुळे त्या सामुदायिक आणि कृती कार्यक्रम राबविण्याच्या संदर्भात अधिक सक्षम झालेल्या आहेत आणि स्थानिक स्तराच्या वर जावून विचार करण्याची त्यांची पात्रता अधिक रंदावलेली आहे. त्याचप्रमाणे त्या त्यांचे सक्षमीकरण, नागरिकता, दारिद्र्य निर्मुलन आणि लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग याविषयी विचार करीत नाही तर त्या अनुषंगाने त्या कृतीही करीत आहेत. निधीश यांनी आपल्या संशोधनातून आदिवासी स्त्रियांमध्ये घडून आलेल्या या बदलांची चर्चा केलेली आहे. “Economic Empowerment of Tribal women A Study In Telangana state” (2016) या संशोधनपत्रामध्ये Dr. B. Suresh Lal यांनी तेलंगणा मधील आदिवासी महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरणाचे अध्ययन प्रस्तुत केलेले आहे. यावरून हे निष्कर्ष काढण्यात आले की, खम्मम मधील आदिवासी महिला परिवर्तनाच्या घटकांचा स्वीकार करते कौटुंबिक बाबींमध्ये स्वतः निर्णय घ्यायला लागलेल्या आहेत. त्या महिला बचत गटाच्या माध्यमातून स्वतः आर्थिक स्वावलंबी होत आहेत. काटकासरीच्या माध्यमातून बचत गटाच्या माध्यमातून आपल्या गरजा पूर्ण करत असून त्या बँकेला गट जोडून त्या मार्फत कर्जाच्या गरजा पूर्ण करीत आहेत त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन केले असता त्यांचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे. तसेच त्या विभक्त कुटुंबामध्ये राहणे पसंत करतात घरातील निर्णय हे ती स्त्री घेत आहे असे दिसून आले तसेच अर्थारजनामध्ये मदत करून त्यांनी आर्थिक स्थिती सुधारत चालली आहे. खूप मोठ्या प्रमाणात या आदिवासी महिलांचे आधुनिकतेकडे संक्रमण होत आहे कुटुंबामध्ये त्यांचे स्थान वाढलेले आहे त्यांच्यामध्ये शैक्षणिक परिवर्तन झालेले आहे असे दिसून आले.

“Socio-Economic impact of SHG of Tribal women” (2014) या संशोधनामध्ये manoj shrama आणि Ekhalak ansari यांनी गुजरात मधील वलसाड जिल्ह्यातील धर्मापुर तालुक्यातील आदिवासी महिलांचे अध्ययन केलेले आहे. बचत गटाच्या विशेष अभ्यासानुसार सामील झाल्यानंतर त्यांचा आर्थिक विकास चांगला होता. बँकेकडून 50% अनुदानाच्या योजनेअंतर्गत 20,000 पेक्षा जास्त कर्ज या बचत गटातील महिलांनी उद्योगधंद्याकरिता घेतले आहे. बचत गटांमध्ये सामील होण्यापूर्वी या महिलांमध्ये सामाजिक जागरूकता खूप कमी होती. परंतु आता त्या महिला अंगणवाडी शाळा यामध्ये सामील होत आहेत हुंड्यासारख्या व स्त्री भ्रूण हत्या यासारख्या समस्येला बळी पडत नाही. त्या बँकेकडून बचत गटाच्या माध्यमातून सबसिडीच्या अंतर्गत नवीन व्यवसाय सुरू करत आहेत त्यामुळे त्यांचा आर्थिक विकास सुद्धा दिसून येत आहे. धर्मापुर तालुक्यातील आदिवासी महिला परिवर्तनाच्या व बदलाच्या दिशेने वाटचाल करीत असून तिचा बचत गटामुळे सामाजिक व आर्थिक विकास होत आहे असे दिसून येते असे निष्कर्षास येते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :-

या पेपरचा मुख्य उद्देश गोंड आदिवासी महिलांच्या आर्थिक मुद्द्यांना अनुसरून असून त्यामध्ये आर्थिक बदलांचे अध्ययन करते या अध्ययनाचे उद्दिष्टे :-

1. गोंड आदिवासी महिलांच्या आर्थिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
2. आधुनिक काळातील आर्थिक बदलांचा अभ्यास करणे.
3. आदिवासी महिलांची आर्थिक प्रगती, विकास, विचारसरणी यामधील बदलांचे अध्ययन करणे.

संशोधनाचे गृहीतकृत्य:-

1. गोंड आदिवासी स्त्रियांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये विकास घडून येत आहे.
2. आर्थिक स्थितीमध्ये विकास झाल्यामुळे अनेक घटकावर त्यांचा परिणाम होऊन त्यांचा दर्जा उंचावला आहे.

संशोधन पद्धती:-

या शोधनिबंधामध्ये संख्यात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. अभ्यासाचा नमुना म्हणून 30 गोंड आदिवासी निवड करण्यात आली. त्यामध्ये सालेहेटी आणि सर्पवाडा या दोन गावांची निवड करण्यात आली. प्रश्नावलीद्वारे उत्तरदात्यांशी संपर्क करण्यात आला.

उत्तरदात्यांना काही बंद व खुले प्रश्न विचारण्यात आले व तथ्य गोळा करण्यात आले. याशिवाय संशोधन अहवाल, शोधनिबंध आणि पुस्तकामधून डेटा गोळा करण्यात आला. आदिवासी महिलांची आर्थिक व्यवस्था पारंपारिक, सामुदायिक आणि जंगल संसाधनावर आधारित असली तरी गोंड आदिवासी उत्तरदात्या महिला या शेती व त्यावर आधारित व्यवसायाशी संबंधित होत्या. आधुनिक आर्थिक घडामोडी आणि शहरीकरणामुळे महिला उत्तरदात्यांच्या मतांमध्ये भिन्नता दिसून आली.

परिणाम आणि चर्चा:-

आदिवासींचे आर्थिक जीवन त्यांच्या भौतिक आवश्यकतांशी संबंधित असून त्यांच्या पुर्तिकरीता ते कार्य करीत असतात आदिवासींच्या जीवनाचे अधिकांश भाग त्यांच्या व्यावसायिक आर्थिक गतीविधीमध्ये व्यतीत होत असते त्यांच्या आर्थिक स्थितीचा प्रभाव त्यांचा सामाजिक दर्जा, जीवनशैलीवर पडून त्यांचे सामाजिक मूल्य विचार व व्यक्तिगत हित निर्धारित करतात. आदिवासी महिलांचे कुटुंब व्यवस्थापन आणि शेतीमध्ये महत्वपूर्ण योगदान असते त्या शेतीच्या कामात मुख्य भूमिका बजावतात. 30 उत्तरदात्यांपैकी 90%महिला शेती वा त्यावर आधारित मजुरी करतात केवळ 10%महिला या इतर कामधंदा करतांनी दिसून आल्या गोळा केलेल्या तथ्यांच्या आधारावर अधिकांश महिला या शेतीवर आधारित अर्थांजन करतात ज्यामध्ये पिकांची लागवड करणे, कापणी करणे, बीजांची लागवडीची प्रक्रिया, काढणी, मळणी, घरघुती उपयोगासाठी विविध कृषी उत्पादनाची व्यवस्था करणे अशा प्रकारची कामे त्यांच्या आर्थिक जीवनामध्ये कार्य करतात.

पारंपारिक शेती पद्धतीसोबतच आदिवासी महिला या आधुनिक शेतीकडे वाटचाल करीत आहेत. शेती करण्यासाठी लागणार्या साधनांमध्ये अनेक उत्तरदात्यांनी नवीन उपकरणांचा म्हणजेच ट्रॅक्टरचा वापर (70%), बैलगाडीचा वापर करणारे (20%), तर इतर उपकरणांचा वापर करणारे (10%) उत्तरदाते दिसून आले कारण ट्रॅक्टरचा वापर केल्यामुळे शेतीतील विविध कामे जलद आणि अधिक कार्यक्षमपणे केली जातात यांची जाणीव त्यांना झाली आहे. तसेच अधिक जमिनीत काम करणे शक्य होते, वेळेची बचत होते पारंपारिक पद्धतीमध्ये बैल किंवा माणसांनी काम केल्यास ते अधिक वेळ घेतात. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून आदिवासी शेतकऱ्यांना शेतीत अधिक उत्पादन मिळविणे, वेळेची

बचत करणे, आर्थिकदृष्ट्या स्थिर होणे शक्य होत आहे म्हणजेच या महिला स्वतःला आर्थिकदृष्ट्या बळकट करू इच्छितात.

शेतीमध्ये चांगल उत्पन्न येण्याकरिता शेतीतील उरलेल्या बियाणांचा वापर करण्यापेक्षा (नवीन घेऊन आणलेले विकसित बियाणांचा वापर करणे 60 % पसंती दर्शवितात) तर (20 %महिला या कधीकधी) (10% महिला एखादवेळी) विकसित बियाणांचा वापर करण्यावर पसंती दर्शवितात तर (10 %महिला या विकसित बियाणे वापरत नाहीत) म्हणजेच अधिक महिला या नवीन बियाणांचा वापर करतात सरकारी योजनांद्वारे आदिवासी महिलांनी सुधारित बियाणे आणि कृषी तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण घेतलेले आहे त्यामुळे त्यांना नवनवीन बियाणांचा वापर अधिक प्रभावीपणे शिकता आला. नवीन विकसित बियाणे अधिक उत्पादनक्षम असतात त्यामुळे उत्पादकता वाढविणे ते त्यांचे उद्देश आहे.

गोंड आदिवासी महिला या पिक विमा काढतात त्यापैकी (70 % महिला पूर्णपणे सहमत आहेत), (20%सहमती दर्शवितात), (10%असहमती दर्शवितात) आदिवासी महिलांनी पिक विमा काढला म्हणजे त्या येणार्या अडचणीप्रती सतर्क आहेत. पिक विमा शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांची व संरक्षणाची हमी देते याची जाणीव त्यांना झालेली आहे. विमा योजना महिलांना त्यांच्या आर्थिक बाबींबद्दल अधि जबाबदार आणि सशक्त बनविते त्यांना शेतीच्या निर्णयप्रक्रियेत भाग घेता येतो त्यामुळे त्यांचे सामाजिक स्थान सुधारत चालले आहे.

गोंड आदिवासी महिला बचत गटांमार्फत व्यवहार करते (100%)महिला या बचत गटांमार्फत व्यवहार करतात. बचत गटांच्या माध्यमातून होणारे व्यवहार त्यांच्या आर्थिक जीवनात सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणत आहेत. बचत गट एकत्र येऊन महिलांना सामुहिकपणे आर्थिक नियोजन आणि व्यवस्थापनाची संधी देतात त्यामुळे त्यांच्यामध्ये आर्थिक स्वावलंबन, सहकार्य, आर्थिक निर्णयक्षमता, नेतृत्वाची संधी दिसून येत आहे. गोंड आदिवासी महिलांनी बचत गटांमार्फत केलेले व्यवहार त्यांच्या जीवनात सकारात्मक बदल घडवत आहेत त्यामुळे त्यांच्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक विकास दिसून येतो.

गोंड आदिवासी महिला या बँक व पतसंस्थे मार्फत पैशाचे व्यवहार करतात. यामध्ये 60% महिला नेहमीच, 30 %महिला बरेच वेळा 10%महिला कधीकधी तर 10%महिला

कधीच व्यवहार करीत नाही. म्हणजेच अधिक महिला या बँक व पतसंस्थे मार्फत पैशाचे व्यवहार करतात बँक व पतसंस्था महिलांना वित्तीय साक्षरतेसाठी प्रशिक्षण देतात महिलांनी कर्ज कसे घ्यावे आणि ते परत कसे करावे याचे ज्ञान मिळते म्हणजेच महिलांच्या आर्थिक निर्णयक्षमते मध्ये वाढ होते. बँक व पतसंस्थेच्या कर्ज योजनामधून कमी व्याजदर आणि आणि सुरक्षा मिळविल्यामुळे भविष्यातील आपत्कालीन परिस्थितीसाठी मदत मिळते व त्यांच्यामध्ये बचत करण्याची वागणूक रुजते त्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि समाजात त्यांचे उच्च स्थान बनते.

गोंड आदिवासी महिला शेती व्यवसाय बदलून दुसरे काम केले पाहिजे या मताशी सहमत आहेत 30 पैकी 18 महिला (60%) आपला व्यवसाय बदलू इच्छितात. गोंड आदिवासी महिलांमध्ये वाढणारा शिक्षणाचा प्रभाव तसेच इतर शहरांशी आलेला संपर्क, नवीन विचारसरणीचा प्रभाव यामुळे त्यांच्या मतांमध्ये बदल दिसून येतो. विविध कार्यक्षेत्रांमध्ये भाग घेतल्यामुळे गोंड आदिवासी महिलांचे सक्षमीकरण होत आहे. इतर दुसरे काम केल्यामुळे निर्णयक्षमता आणि क्षमता वापरण्याची संधी मिळते त्यामुळे या महिलांचा आत्मविश्वास वाढून त्यांच्या कौशल्यात वाढ दिसून येते.

गोंड आदिवासी महिला या शेतीत अधिक उत्पादन याचे याकरिता मातीचे परीक्षण करतात. त्यामुळे शेतीत उत्पादनक्षमता वाढते व खर्च कमी लागतो. ज्या प्रकारची माती असेल त्याच प्रकारच्या पिकांची निवड त्या शेतीमध्ये करतात. आपल्याकडे अधिकाधिक पैसा मिळावा याकरिता अधिक चांगल्या प्रकारचा रोजगार निवडावा या मताशी सहमती असणारे अधिकांश महिला आहेत. विविध सरकारी योजना, स्वयंरोजगाराचे मार्ग आणि सहाय्यक कार्यक्रमाचा वापर करून गोंड आदिवासी महिला आर्थिकदृष्ट्या सशक्त बनत आहेत. त्यामुळे त्या हस्तकला, कुकिंग, ब्युटी पार्लर प्रशिक्षण इत्यादी क्षेत्रात व्यवसायाची क्षमता वाढली आहे त्यांच्या माध्यमातून अधिकाधिक पैसे मिळविले जातात.

निष्कर्ष:-

भंडारा जिल्यातील गोंड आदिवासी महिलांमध्ये आर्थिक बदल मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. त्यामुळे त्यांच्या जीवनशैलीत, समाजातील स्थानात आणि स्वावलंबनात मोठे परिवर्तन घडून आले आहे. त्यांच्यात बदल घडून येण्यासाठी शासनाच्या अनेक योजनांचा लाभ, महिला

बचत गट आणि स्वयंरोजगार ज्यामुळे त्यांना आर्थिक निर्णय घेण्यास मदत झाली या महिला बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिकदृष्ट्या सशक्त झाल्या. महिलांनी नवीन तंत्रज्ञान आणि विज्ञान आधारित शेती पद्धतीचा अवलंब करून उत्पादन वाढविले आणि अधिक स्वावलंबी झाल्या. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे अधिक व्यापक बाजारपेठांमध्ये त्यांना प्रवेश मिळत आहे. गोंड आदिवासी महिला कुटुंबातील आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत सक्रीय भूमिका बजावत आहे तसेच समाजात निर्णयसुद्धा ती घेत आहे. त्यांचा आत्मविश्वास आणि स्वतंत्रता वाढली आहे त्यामुळे त्या सामाजिक आर्थिक निर्णय घेण्यास सक्षम झालेल्या आहेत. अनेक महिला या शिक्षण घेतल्यामुळे त्यांच्या मध्ये परिवर्तनवादी विचारसरणी रुजलेली आहे त्यामुळे त्यांचा विकास अधिक झालेला दिसून येतो. महिला बचत गट, कृषी तंत्रज्ञान, कौशल्य विकास आणि शासनाच्या योजनांचा फायदा यामुळे त्यांचे जीवनमान सुधारले आणि गोंड महिलांनी आत्मनिर्भरता आणि सशक्तीकरण प्राप्त करण्यासाठी एकत्रितपणे प्रयत्न केले आहेत त्यामुळे त्यांचा समाजात महत्त्वपूर्ण स्थान निर्माण झालेले असून त्यांचा दर्जा उंचावलेला आहे असे निष्कर्षास आले.

संदर्भसूची:-

- ✦ Eisenstadt, S. N (1973). Tradition, Change and Modernity, A Wiley – Interscience Publication, New York, London.
- ✦ Lal, Suresh, B. (2020). Economic Empowerment of TRIBAL Women a Study in Telangana State, Social Sciences International Research Journal: Volume2. Doi:1.2016, ISSN 2395-0544. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/339016963>
- ✦ Marx, Karl (1976). Das Capital, Mcgraw Hill, London
- ✦ Mehata, B.H (1984). Gonds of the Central Indian Highlands, Concept Publishing Company, New Delhi.
- ✦ Nidheesh, K.B.(2009). Strengthening tribal communities through tribal women's self-help groups in Kerala, International Journal of sociology and Anthropology Vol. 1 (4) PP. 077-081. Retrieved from <https://www.academicjournals.org/ijjsa>
- ✦ Shrama, Manoj, & Ansari, Ekhalak. (2014). Socio-Economic Impact of SHG on Tribal Women, International Journal of Research in Applied, Natural and Social Science (Impact: IJRANSS), ISSN(E): 2321-8851, ISSN(P): 2347-4580, Vol.2, doi:6.2014,143-148
- ✦ Smith, Adam(1776). The Welth of Nation, W.Strahan and T. cadell, London.

-
- ✚ Weber, Max (1905). The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, Routledge Classics publication, London.
 - ✚ डॉ.कविमंडन, विजय (2011) – आर्थिक विचारांचा विकास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
 - ✚ डॉ. सोळुंके, आर. एस, डॉ. ककडे, व्ही. बी(2003)- भारतीय अर्थव्यवस्था, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
 - ✚ डॉ. सिंह, ब्रिजेश कुमार (2011) - गोंड जनजाती मे सांस्कृतिक परिवर्तन, भारती प्रकाशन, वाराणसी